

KISS GY. CSABA

Nemesi polgárosodás a századfordulón

(MARIA DĄBROWSKA: ÉJJELEK ÉS NAPPALOK,
BABITS MIHÁLY: HALÁLFIAI)

Két regény tükrében szeretnénk bemutatni a közép-európai polgárosodás ellentmondásait. Nem arra kívánunk vállalkozni, hogy Dąbrowska és Babits művének történelmi hűségét tegyük mérlegre. Az ábrázolt világ autonómiájából indulunk ki, az írói teremtés öntörvényű mivoltából. Ugyanakkor az a meggyőződésünk, hogy a két író nagyszabású tablójából tanulságos adalékokat kaphatunk a lengyel és a magyar mentalitás történetéhez. Elfogadhatjuk Rónay László véleményét: „Kevés olyan történelmi szakmunka akad, melyből érdekletesebb képet nyerhetnénk a század utolsó évtizedeinek belső mozgásáról, mint e regényből.” (Szabálytalan arcképek. Budapest, 1982. 82.). S az „Éjjelek és nappalok” széles társadalmi panorámájára ez talán még nagyobb mértékben érvényes.

Maria Dąbrowska tetralógiája 1932 és 1934 között látott napvilágot, a „Halálfiak” 1927-ben jelent meg. Mindkét regény számadás igényével készült; az első világháború előtti lengyel, illetőleg magyar társadalom olyan tablójának, amely egy család nemzedékeinek sorsában mutatja be, milyen utat tett meg a nemesi származású középosztály. Az „Éjjelek és nappalok” és a „Halálfiak” megközelítőleg egybeeső történelmi korszakot ábrázol, az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig terjedő időszakot (egészen pontosan Babits művében az utolsó olyan esemény, amely azonosítható valóságos eseménnyel, 1909-ben történik; Dąbrowska regényének utolsó lapjai az első világháború kezdetét mutatják be). A két mű az európai irodalom klasszikus családregényeivel áll tipológiai rokonságban, s ennek a műfaji változatnak rendszerint gazdag az ábrázolt világa, különösen az életformát, a szokásokat tekintve. A lengyel és a magyar író tablóján a hagyományos középnemesi világ elmúlását, átalakulását szemlélhetjük.

A szereplők külső jellemzése rendszerint részletes, első megjelenésük alkalmával ismerjük meg testalkatukat, arcvonásaikat, jellegzetes gesztusaikat, öltözetüket, az olvasó valóságosan is könnyen el tudja képzelni őket. Leíró mondatokban közli — legtöbbször az elbeszélő — ezeket az információkat, például az „Éjjelek és nappalokban” így látjuk Agnieszkat mint intézeti diáklányt: „Agnisia hosszú, szőke copfjai, fekete moaré masniba kötve és előre dobva, élénk színükkel elragadóan festettek a kabátka sötét gyapjúszövet anyagán.

(...) ... matrózkalap, új fekete harisnya, himzett gallér, fodros kötény." (ÉN-I. 456.) A hajviselettől a divat és a szokások, a gesztusok, beszédmód megannyi részletéről tudósít bennünket a magyar és a lengyel regény is. A szereplők külső jellemzését egészítik ki gyakran azok a visszatérő motívumok, amelyek egy-egy magatartás, helyzet szimbólumává válnak és így a művek jelentésrétegében is szerepet játszanak. A pszichikai folyamatok sokoldalú bemutatása során íróink élnek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a lélektan új felismerései kínálnak. A szereplők lelkiállapotának, pszichikai magatartásának bemutatása többféle módon történik, az elbeszélő közléseitől a belső monológig. Dąbrowska és Babits is mestere a lelki folyamatok ábrázolásának, kitűnő megfigyelésekkel, nemegyszer egy-egy képbe sűrítve jellemeznek egy helyzetet.

A realista poétikának megfelelően részletező leírások tudósítanak a szűkebb és tágabb környezetről, a szobabelsőktől kezdve a családi házon át a városig és a tájig, mindazokról a helyszínekről, ahol megfordulnak a regények szereplői. Így természetesen sokszínűen jelenik meg a korabeli magyar és lengyel mentalitás számos részlete, elsősorban a nemesi középosztály élete, a kisvárosi világ. Megismerhetjük egy réteg magatartás- és viselkedésformáit, reflexióit helyzetére, a változásokra, nem utolsósorban pedig értékrendszerét. De a társadalom többi rétegéről is kapunk információkat: osztályokról, csoportokról, nemzetiségekről. A történelmi idődimenzióban megjelennek a kor politikai-történelmi eseményei, belpolitikai és világpolitikai változások, társadalmi konfliktusok. És természetesen a nemzeti történelem egy adott korszaka, jellegzetesen közép-európai nemzeti ideológiák, a megszállók elleni harc kérdései (lengyel közegben), a monarchiában elfoglalt felemás magyar helyzet problémái.

A családregegy műfaji változatára jellemző a családi körrel kapcsolatos tervek és a családi események (keresztelő, lakodalom, temetés) leírása. Az „Éjjelek és nappalok” különböző lakásai a kisvárosban és a falusi birtokon élő nemesiség, nemesi száramzású értelmiség életének helyszíneit jelentik meg. Megismerhetjük Bogumil és Barbara első lakását a krepai uradalomban, majd a serbinówi udvarházat, ahol Bogumil és családja a későbbiekben lakik, a kaliniéci Ostrzeński ház helyiségeit. Csak néhány jellemző leírást idézünk föl Dąbrowska regényéből. Egy középosztályi, városi szobabelső, Ostrzeński nagymama szobája: „Az ablakban vörös virágos kaktuszok állottak, s a falon az Ostrzeński-házaspár — Adam és Jadwiga — fiatalkori arcképe lógott. (...) Az arcképek alatt, a komód fölött, ferdén, egy halotti gyertya függött szalaggal átkötve, meg egy száraz koszorú; a komódon Julian fiának és meghalt lányának fényképe állt, előttük pedig egy alacsony öblös majolikaváza, amely belül kivájt, ledöntött fatörzset ábrázolt. A fatörzs mellett még egy majolika-kerítés is volt, melyhez egy befont hajú majolikavadász támaszkodott, tizennyolcadik századi öltözetben, puskával a kezében.” (ÉN-I. 209.) Ostrzeńskiék lakásának szalonja is jellegzetesen középosztályi miliőt idéz fel: „A szalonba nem hatolt be az udvarról a hőség, mert csukva voltak az ablakok, s a fényesre kefélt padló és a velencei tükör ragyogása csak fokozta a kellemes frissesség és hűvösség illúzióját. A meggyzsinű bársonybútorok fölé a Daniel bácsi és Bodzio által nevelt pálmák terjesztették ki merev leveleiket. Az ablak- és ajtómélyedéseket aranyzással átszőtt, sötétvörös függönyök fedték.” (ÉN-I. 408.) Holland csendéletre emlékeztető a serbinówi udvarház ebédlőjének a rajza: „Az ebédlőt hűvös, barna félhomályba vonta a verandát befutó vadszőlő. Bogumil elkésett, már nem ült az asztalnál senki. A sötétkék drótburák alatt aranylott

a méz, illatoztak a már kissé száraz, köménymaggal pettyezett gomolyák, darazsak ütődtek az üvegharanggal borított ringlós kosárhoz; a gyümölcsön itt-ott gyantacseppek csillogtak. A fekete-tölgyfa tányéron kovásztalan kenyér-szeletek tornyosultak, a testes vajdarabot a nem eléggé kinyomott víz zavaros cseppjei harmatozták be.” (ÉN-I. 428.).

Babits regényében nem találkozunk a tárgyi világ olyan intenzív gazdagságával, mint Dąbrowska művében, nála inkább az impresszionisztikus leírás dominál, színek, hangulatok sűrűsödnek egy-egy képbe. Így elevenedik meg például egy szobabelső Döme bácsi sóti házából: „...egy egész nagy pipa-gyűjtemény, fából faragott láncok, amelyeket szabadsághősök készítettek a tömlőben, egy lapos vadászpohár és szarukürt, különböző tréfás markolatú sétatálcák, nagyszerű agancsok és egy kagyló, amiben a tenger zúgása hallatszott.” (H. 49.) A helyszín nem teljesen „objektív”, a tér elemeinek hangulata bizonyos értékmozzanatot hordoz, jelképes értelmet nyer, magatartást jellemez. Döme bácsi mentalitásának jobb megismerését szolgálja préházának bemutatása, időszerütlenné váló gondolkodását, konzervatívvá váló eszményeit: „Míg Döme bácsi kinyitotta a nehéz préházajtót, visszafelé forduló kulcsával, s kicsapta a préházszoba ablaktábláit, hol fülledt hűvösség fogadta az embert, avas bőrszaggal, mely Döme nyáron ott tartott bundájából és csizmájából eredt; előtűntek a hazafias képek, Árpád emeltetése s Batthyány kivégzése, valamint a Vadász-naptár is; síp, agancsok, tarsoly.” (H. 187.).

Gyakran szerepelnek mindkét regényben a közösségi élet terei, a kisvárosi bolt, a cukrászda Kaliniecben, a Sót melletti Csörge-tó fürdője, a sóti kaszinó, a századelő pesti kávéháza és mulatója stb. A regények kompozíciójában fontos, jelentéshordozó tér a családi köré. A ház sajátos formája, az udvarház lényeges jelentőségű. A regények nemesi családai már elvesztették ősi udvarházukat, városban élnek, illetőleg birtokon ugyan, de nem a sajátjukban. Mégis az ősi fészkek képzete határozza meg a családok otthonát, amely tradíciók őrzője és az egész nagycsalád számára nyitva van. Ilyen Babits regényében a préház a szőlőhegyen, Döme bácsi régi háza Sóton, ahova beköltözik a Sátordy házaspár, és mindenekelőtt a gádorosí Rácz ház; Dąbrowska regényében pedig Ostrzeńskiék lakása Kaliniecben Barbara fiatalága idején, majd főként a serbinóvi udvarház, ahol a Niechcic család lakik hosszú éveken keresztül. Itt játszódnak le a családi élet eseményei, az egész Familia találkozói, amelyek fontos szerepet játszanak regényeinkben. A nemesi családok számára a hagyomány nagy jelentőséggel bír, éppen a két vizsgált mű jelen idejében múlik el a régi életforma számos mozzanata, szokása. Az „Éjjelek és nappalok” családi krónikája tudósít az első nemzedék sorsáról, a nagymama idejében még létezett az egész nemzetséget (ami a nagycsaládnál is tágabb közösség) összefogó kapcsolat, kölcsönösen segítették, támogatták egymást: „özvegyosorra jutva, Jadwiga Ostrzeński tanácsos rábeszélésére, ki kötelességének érezte, hogy könnyelmű rokonának családját pártfogolja...” (I. 11.).

A család tulajdonképpen nagycsaládot, nagyszülőket, szülők és gyermekek közegét jelenti a két regényben. Az európai irodalom családregényeihez hasonlóan fontos szerepet kap a két műben a családi összefüggések leírása. Esküvők, születések, nagycsaládi találkozók, közös étkezések, ünnepek jelölik a családi kör terét. Szokásokat ismerhetünk meg, a családi érintkezés középosztályi formáit, lengyel és magyar nemesi változatban. A családi események, az élet fordulói, a jeles napok jelzik a családtörténeti idő ritmusát is: keresztelek, lakodalmak és temetések. Dąbrowska regényében például a nagymama

temetése (hosszú leírás az I. kötet 231–235. lapján), a felravatalozástól a templomi búcsúztatáson át a sírba helyezésig és az egész nagycsalád részvételével („Ezen a napon vagy harmincan ültek ebédhez Serbinóvban.” — I. 234.) rendezett halotti torig; a családi összejövetelek Ostrzeńskiéknál Kaliniecben. A „Halálfiában” különösen a Rácz házban töltött karácsony marad emlékezetes: az együtt töltött szenteste, az éjféli mise, az ünnepi ebéd. Ahogy az elbeszélő kommentálja az ünnep családi jelentőségét: „Szent Karácsony az Otthon ünnepe: amikor Gádorosra gyűlni — ki a Cenci házából szállt világgá — nem kevésbé természeti törvény a vándormadarak menetrendjénél.” (H. 479.) Itt alkalmunk van megannyi megfigyelést tenni a szokásokról, az étrend részleteiről: „... a párolgó nehéz tál leves a hímzett futón állt, s a ház asszonyainak helyét szokás szerint csak üresen maradt székek jelölték.” (H. 495.), a leves után illik valamennyi bort fogyasztani („Negyven csöpp a leves után” — ahogy Jozsó megjegyzi), majd pulykacomb következik, végül a sütemény: mákos és diós patkó.

S itt már a szokásoknál tartunk, az életforma összetevőinél, megannyi apró adalék a közösségi élet kereteiről, az illendőség szabályairól, a patriarkális nemesi szokások lassan elmúló formáiról, a nemesi származású középosztály életének mindennapjairól a múlt század legvégén és a huszadik század legelején. A nemesi hagyományok a különböző falukban levő udvarházak öröksége, ahol ünnep volt, ha vendég érkezett, a szomszédság, a család összejövetelei alkalmat jelentettek véleménycserére, politizálásra éppúgy mint szórakozásra, a fiatal nemzedék bevezetésére a társaságba, ismerkedésre, udvarlásra. Ez az életforma a birtokos nemességből kicsúszott Niechcic és Rácz—Sátordy család életében már csak nyomaiban van meg. Bogumil Niechcic intézőként nem egyenrangú partnere a földbirtokosoknak, így közege inkább a honorácioroké, falusi értelmiségieké: „... Niechcicék ellátogattak néha Ladáékhoz, vagy más boreki ismerőseikhez: a törvényszéki titkárhoz, a postamesterhez, a paphoz, meg néhány környékbeli bérlőhöz.” (ÉN-I. 54.). Kaliniecben pedig Barbara ifjúkorában rendez összejöveteleket bátyja és nővére főiskolás társasága: „s délutánonként, esténként összegyűltek Daniel kollégái, Teresa barátnői tea mellett; felolvasásokat rendeztek, énekeltek és táncoltak. (...) (ÉN-I. 13.). Az „Éjjelek és nappalok” negyedik kötetének (Szembe-szél) második részében (II. 549—562.) egy század eleji nemesi vendégségről olvashatunk beszámolót. Egy rokonukhoz hivatalosak Niechcicék, abban a közegben lehetnek itt, amelybe származásuk szerint tartoznak. Először megtörténik a bemutatás: „... a ház úrnője nyomban pártfogásba vette őt is [Barbarát]; odakísérte az éltes néniéké, s fekete ruhájukon antik brosst viselő, kimérten udvarias hölgyek közé.” A vacsorát az ebédlőben fogyasztják el, közben főként az ősokról beszélgettek, a családfáról, „a beavatottak intim nyelven”.

A magyar regényben a közösségi szórakozás — borvidékről lévén szó — megszokott formája a pincszer: „A szőlőt azonban bizonyos regényesség övezte: Gádoros egyetlen romantikája.” (H. 671.). Társasági összejövetelek Sátordeyknél szűkebb körben, ahol kártya és beszélgetés volt a fő attrakció. A kisvárosi kaszinó, ahol az úri társaság mulatott: „... és Sónak megvoltak a maga hősei. Gida báró a Pénzdobálás hőse volt... Gózszy Pepi a duhajság hőse. De úri duhajságé. (...) Egy-egy muri három napig tartott.” (H. 81.). Cigánymuzsika és bor voltak a mulatság fő kellékei. De találkozzunk mindkét kaliniecben a polgárosuló életmód közösségi helyszíneivel is, az említett kalinieci cukrászdával, ahol Janusz egy pohár borra hívja meg Agnieszkát (ÉN-II.

184.), a pesti kávéházzal („A Siena-kávéház meghomályozott tükreivel, kényelmes, kopott feketebőr karosszékeivel, s nagy kerek márványasztalai-val...” (H. 447.), az éjjeli mulatóval.

A patriarkális régi világból is maradtak még meg szokások regényeink jelenében. Amikor Serbinówban az uradalomban szolgáló gazda fia megnősül, jövendőbelijével megjelenik Bogumilnál: „Templomba indulás előtt a fiatal pár fölment a kastélyba, ahogy a szokás kívánta, tiszteletét tenni és áldást kérni.” (ÉN-II. 98.). Cenci néni a múlt században országos hírű kalendáriumot kap karácsonyi ajándékba: „...a Komáromi Kalendárium: amiben a legjobb időjóslások voltak; a Cenci karácsonyi ajándéka, amit direkt hoztak minden évben Komáromból.” (H. 489.). Érdekes adalék a lengyel és magyar társadalmi érintkezés történetéhez a tegeződés jelentősége és jelentőségének változása a két regényben. Barbara eleinte nem tudja, hogyan szólítsa meg férjét: „Meg kell egy kicsit szomorítanom valakit — mondja Bogumilnak. Még mindig nem merete tegezni, de nem tudta, nem akarta már »önnek« szólítani.” (ÉN-I. 35.). Itt persze meg kell jegyezni, a fordító az ön kifejezéssel a lengyel *pan* (ami első jelentésében annyit tesz magyarul: úr, de általános megszólító forma, ha nem tegeződünk valakivel) szót magyarította. Magyarországon az ön mesterkéltnek számított, nem terjedt el sem a nemesi középosztály, sem a parasztság körében. A sóti szerkesztőségben gondolja Imrus: „A fogadtatás hízelgett neki és zavarba hozta; s még az önözés is, amit valahogyan a Schapringer zsidó voltával hozott összefüggésbe, mert azelőtt csak könyvekből ismerte az »ön«-t.” (H. 358.) Később pedig az egyetemen, polgári származású barátjával kölcsönös magázódást fogadnak, „— Különös — mondta Imrus —, a földijeimmal, a sóti és gádorosi fiúkkal, akikhez semmi szellemi kapocs nem fűz, gyerekkorom óta tegeződöm — és mi magázunk egymást! — A gentryk mind tegeződnek — felelt megvetőleg Rosenberg, s tovább magázták egymást, ami a külszín megvetését jelentette.” (H. 433.) A századfordulás magyar világ érintkezési szabályait merev formák jellemezték, a hierarchia érvényesült a megszólításokban is, a normától való eltérés föltűnt: „(Erzsi, mint ügyvédné, tekintetes volt, akár maga Döme: noha zsidóasszonyok módjára nagyságosnak tituláltatta magát.)” (H. 532.).

A vidéki úri középosztály ábrázolásának gazdag előzményei vannak mindkét irodalomban, a XIX. század lengyel és magyar regényeinek társadalmi tere elsősorban a középnemességé. Ez a nemesi réteg volt a két társadalomban a nemzeti függetlenségi törekvések letéteményese, de részt vállaltak a korszerűbb társadalom kialakításának törekvéséből is, ami természetesen számos súlyos ellentmondást hordott magában. Barbara asszony nagypjáról olvassuk például a regény bevezető családi krónikájában: „...szabadkőműves volt, demokrata, s a napóleoni hadsereg hajdani őrnagya, a francia forradalom eszméinek lelkes híve, de ez nem gátolta abban, hogy vakon ragaszkodjék a hagyományokhoz, a címerhez és a családfához.” (ÉN-I. 10.). Mennyi hasonlóságot találunk vonásaiban az 1848-as szabadságharcban résztvevő, liberális elveket valló Döme bácsival! A társadalmi különbségeket érzékelté az a nemzedék is, mely családtörténeteinkben a második, tehát Miska, Barbara és Bogumil. „Barbara nem tulajdonított származásának semmi fontosságot, bár talán rosszul esett volna neki, ha valaki kétségbevonja” — olvassuk a lengyel regényben az elbeszélő finom észrevételét (ÉN-I. 681.). A vidéki magyar úri középosztály, a sóti kaszinó társasága egyértelműen fönny kívánja tartani kasztszerű elkülönülését: „A többi asztalok nem is számítottak. Zsidók, átuta-

zó vigécek ültek ott, akiken az urak kötelességüknek tartották olyan módon keresztülnézni, mintha a világon se lettek volna: nem megvetésből, hanem mert úriember nem vesz észre idegent.” (H. 71.). Az alsóbb rétegektől való idegenség jellemzi a lengyel regény egyik legnemesebb gondolkodású szereplőjét is: „Barbara is kínosan érezte magát, mikor be kellett Maria kis-asszonynak vallania, hogy ő maga személyesen szinte soha nem fordult meg cselédházakban, sem Sary Serbinówban [a szomszédos falu — K. Gy. Cs.]” (ÉN-I. 576.).

Igen tanulságos a nemesi és polgári értékek viszonyának bemutatása a két regényben. A hagyományos nemesi felfogás a kereskedelmet, a pénzt megveti, nem tartja magához méltónak. Ahogy a „Halálfiaiban” megjegyzi báró Wintersberg Gida: „Úr nem nézi a pénzt!” (H. 84.) Vagy amint Daniel Ostrzeński kioktatja fiát: „S neked már megint a pénzen jár az eszed. Venni és eladni, az a legnagyobb disznóság a világon.” (ÉN-II. 148). Ugyanakkor a lengyel viszonyok, mindenekelőtt pedig az 1863-as felkelés leverése miatt a földet elvesztett nemesek kénytelenek polgári foglalkozást választani, városba költözni, Daniel Ostrzeński felesége például boltot nyitott Kaliniecben. A lengyel társadalomban, eltérően a magyartól, más kép alakul ki a polgárosodó nemesről. Lássuk egymással szemben a kétféle beállítottságot. Az egyikre Gózszy Pepi a jellemző példa, aki megveti az értelmiségi pályákat: „Mit inzsellér, doktor? Jön a kliens vagy a páciens, vagy mit tudom, mi a szösz, s a doktor úr ugorhat, mint az utolsó mesterember... Köszönöm én az ilyen uraságot. Ha dolgozol, eszel; ha nem dolgozol, nem eszel; hát úr ez?” (H. 367.). Halszański közjegyzőné Barbarának a következő érvekkel magyarázza a városba költözködés, a polgári életforma távlatait: „Azok számára, akik falusi birtokait elveszítették, csak egy út van: a városba. Mi, a hagyományainkkal, a mi örökölt képességeinkkel csak itt maradhatunk megfelelő színvonalon, mert csak itt jelentenek valamit a szellemi javak, érted? (...) Itt viszont az első sorban állunk, új eszméket szolgálunk, a tudományt, a haladást. (...) ... a haladást, s ami a legfontosabb, gyermekem: csak itt vihetjük megint valamire. Az iparban, a kereskedelemben, mindenütt rengeteg a betöltésre váró állás, kedvesem, csak egy kis energiára van szükség, s mindenütt lehet vagyont gyűjteni. Mi lehetünk itt minden, mert ezek a polgárok, kivéve a zsidókat, rettenetesen elmaradottak, minden merész, előreívő lépéstől félnek.” (ÉN-I. 87.). A magyar regényben nem egy alkalommal a polgárosodástól, a kapitalizmustól való aggodalom hangja szólal meg. Még a kiegyensúlyozott Miskában is van valami bizonytalanság, nem egyértelműen derűsen szemléli a jövőt, a változásokat. „Óh ha itt élhetne [gondolja a szülőföldi tájat nézve] boldog nyugalomban, ahol apái! De tudta már, hogy ő el fog vetődni: minden útja idegenbe vezet. (...) S mint egy fenyegető hernyót, látta az új vicinálit átmászni a síkon.” (H. 9.).

A nemesi világ gyökerei falun vannak, az életforma jellegzetesen vidéki. Az agrárius szemlélet, a föld értéke, a mezei munkák fontos értékeket képviselnek mindkét regényben. A legkifejezőbbben talán Cenci és Bogumil alakjában. Az „Éjjelek és nappalokban” terjedelmileg is számottevő részletek tartalmaznak mezőgazdasági munkák leírását. Ezeknek a munkáknak Cenci néni és Bogumil nem csak pusztá irányítója, hanem bizonyos fokig maguk személyesen is részt vesznek benne, az aratásnál Bogumil is adogatja a kévét, Cenci néni naponta ment föl a szőlőbe. A föld alapvető érték volt számukra, alapvető lelki kapcsolatot éreztek hozzá, több volt, mint tulajdon. „El ne adjatok

semmit, ha meghalok! — rendelkezett Cenci.” (H. 232.), Bogumil még a halálos ágyán, félig önkívületben is osztaná az utasításokat a béreseknek. A vidéki életformával a lengyel és a magyar kultúrában kapcsolatban van a modern nemzeti azonosságtudat számos mozzanata is. A múlt században kialakuló nemzeti szimbólumrendszerben a vidéki-falusi-népi származású elemek fontos szerepet kapnak. Regényeink világa érdekes tükre ennek a mentalitásnak, a vidéki, agrárhagyományú életfelfogásnak. Természetesen értékeket is tartalmaz ez a mentalitás, egyoldalú minősítésének ellentmond mind a magyar, mind a lengyel regény. A jelenség azonban korántsem kapta meg eddig a kellő figyelmet a művelődéstörténet kutatói részéről. Részletesebb tárgyalására nincs módunk, csupán Bohdan Cywiński lengyel történész megállapítását idézzük róla: „A parasztságnak mintegy kiegészítője volt a nemesség ezekben a társadalmakban. Könnyen megfigyelhető, hogy ezt a két — egyébként egymással szemben álló — világot az agrárius szemlélet milyen sok szála kapcsolja össze. Hagyománytisztelet, stabilitás, helyi kötődés, a sajátosság erős igénye és a helyi-szomszédsági kapcsolat jelentősége a nemességnek is csökkentik az expanzióra való hajlamát. A paraszti világhoz hasonlóan a föld itt is gazdaságfölötti érték, a szokások konzervativizmusa itt is kettős következménnyel jár, egyrészt a társadalmi morált védi, másrészt gátolja a gyakorlati vállalkozókedvet. (...) Bizalmatlanság a központositott uralkodói hatalommal és a bürokráciával szemben, a nemesi szabadságjogok védelme és a helyi autonómia mélyen gyökereztek az agrárius mentalitás hagyományában.” Doświadczenie Europy = Znak (Kraków) 1979. 6. sz. 486.) Jól illusztrálja mindezt Dąbrowska regényéből annak a Barbarának a töprengése, aki évtizedeken keresztül vágyott vissza Kaliniecbe, a városi környezetbe: „Talán szomorú, hogy így van, de egyelőre Lengyelországban nincs más kultúra, csak ez a falusi, nemesi. S utóvégre mindaz, ami szép és jó minőségű, ezért gyönyörködteti a szemet, mert valamilyen eszményi, magasztosabb szépséget lát benne az ember. Hogy elvész a lélek ilyen környezetben? Nem, nem, inkább itt virágzik igazán.” (ÉN-II. 552.).

A vidék persze a regények hősei előtt igen sokféle, egymásnak ellentmondó értéket hordozva jelenik meg. Mint a szülőföldi táj, s Babits regényében nemcsak Miska szemében, hanem Imrusnak is, aki érettségije után a ragaszkodás és elvágyódás kettős érzésével vette szemügyre: „Amint fölért a keresztig, melyet Cenci halottainak emlékére állítottott földje határán, visszafordult a városka felé, mely üdén és egyszerűen emelte két tornyát, a keresztet és a csillagosat, mint két virágot emelne a bokor. Imrus szeme fölzsabadultan siklott a kékes távolba, ahol a Duna alig sejtető szalagja szürkéllett, s amerre Budapest volt és a nagyvilág.” (H. 409.). Az életformának megcsillannak időnként az idilli színei, mint a „Halálfiak”-ban a szüretkor és a barackfőzés jelenetében. Ezekben a rajzokban határozottan érződik a magyar prózai hagyomány számos vonása, a tárgyias részletezés, állóképre emlékeztető jelenetek.

Gazdagon jellemezték íróink regényeik kisvárosait: Gádorost, Sótot, illetőleg Kaliniecet is. Megtestesítik a városi életformát, a nem falusit. Például Barbara vágyakozásaiban: „Nem az iskolai képzettség a fontos, hanem a város! A város, ahol gomolyog az élet, ahol nem marad el az ember, nem tokosodik be, hanem előbbre halad. Óh, ha Kaliniecbe költözhetnének!” (ÉN-I. 79.). Áttekinthető világ, emberi kapcsolatai személyre szólóak, valamennyire biztosítja a polgári élet lehetőségeit, de méretei otthonosak. A lengyel regény

narrátora így írja le Kaliniec központját: „A Fő téren álltak meg, amelynek egyik sarkán a girbe-gurba házacsák között egy dombocskán álló, az őszi lombok fergetegéből kivilágló szép, de dűledező kastélyra nyílt kilátás.” (ÉN-I. 148.). Barbara sógora, Lucjan viszont visszahúzódnak, vidékiesnek érzi ezt a környezetet: „Torkig vagyok ezzel a tespedt életmóddal, ezzel az irodával, a klubbal, a kártyázással, a Peszkénél folytatott ivászatokkal és az apró-cseprő üzletekkel. (...) Reális, nagyszabású vállalkozásokra van szükségem.” (ÉN-I. 194.). Gádoros és Sót hasonló tulajdonságokkal bírnak Babits regényében. Vidéki, kis városokról van szó itt is: „A Törvényszéki Palota volt az egyetlen kétemeletes épület Sóton...” (H. 194.). A „Halálfiak” hősei inkább elvágódnak innen, különösen Imrus; de az elbeszélő megjegyzései is bírálják ezt a környezetet. Imre így medítál például: „Milyen szűk, milyen kicsi, milyen nyomorult szellemi légkör volt ez az egész itt Gádoroson!” (H. 491.), a narrátor egyik kommentárja pedig így hangzik: „De hát Gádoroson nem esnek tragédiák; vagy legalább nem oldanak meg semmit.” (H. 668.). A nagyváros-kisváros szembenállás inkább Babits regényében játszik fontos szerepet. Budapest, a rohamosan növekvő metropolisz vonzó és taszító egyszerre. Kováts Laci, a tragikus sorsnak elébe néző költő vágyait így eleveníti meg az író: „Laci egyszerre Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra, amelyet nem ismert... a nagyvilági, fényes éjszakákra, kivilágított vonatokra, színpadokra, nőkre, egy orfeum-előadásra, amit egyszer átutazó 'művészeketől' látott... keblekre, combokra...” (H. 88.). Imrus számára a főváros meghódítandó, vonzó és félelmetes: „...de egyébként magasan, mint egy torony állt a város fölött, amelybe úgy jött, mint egy Ismeretlen Hódító, s amelynek pompás palotái és sötét nyomora neki egyformán csak látvány és tanulság.” (H. 426.). Eleinte ebben a közegben idegenül érzi magát: „Így maradt Nelli fia egyedül és kielégítetlen, vibráló szemmel, mint elepedt vándor egy gúnyos délibáb tavának közepén...” (H. 421.). Jellemző módon a „Halálfiakban” két alkalommal is olyan jelzős szerkezet — „keleti Párizs”, „balkáni Párizs” — vonatkozik a magyar fővárosra, amely sűrítve mutatja ellentmondásait.

Külön tanulmányban volna érdemes földolgozni a nevelés intézményeit és helyszíneit, a nevelés tartalmait, a műveltségisményét. Imruskát Döme bácsi a szabadságharcról tanítja: „Később, amint nagyobb lett Imruska, megtudta azt is, hogy Döme bácsi szabadsághős, ezek az ellenségek az osztrákok, és hogy minden bajnak a legfőbb oka az, hogy Magyarország csak színleg független állam, valójában leigázott tartomány!” (H. 30.). A Niechcic-gyerekek azt a mondókát tanulják: „Orosz, porosz, horrd el magad, jön a lengyel, lesz haddelhadd!” (ÉN-I. 244.), a halotti tor vendégei előtt szavalják a — máig népszerű — rigmust: „Lengyel vagyok, lengyel haza gyermeke, / Nemzetemnek fehér sas a címere.” (ÉN-I. 234.). A magatartásminták hasonlóságát, úgy hisszük, nem kell bővebben magyarázni. A vidéki lengyel középosztálynak Sienkiewicz a népszerű írója (ÉN-I. 84.), a magyarnak Jókai (H. 12.). A két regényben jól megismerhetjük a nyolcvanas, kilencvenes évek olvasmányait, hogy miért lelkesedtek a fiatalok, mi volt az egyes nemzedékek szellemi poggýása. Az iskolák tekintetében azonban alapvető volt a különbség, Lengyelországban nagyobb szerepet játszottak a magánintézetek (ilyenbe jár Agnieszka Kaliniecben, majd Varsóban), mert az állami gimnáziumok mind orosz nyelven oktattak. Amikor Agnieszka továbbtanulási lehetőségeit latolgatják, így fakad ki Barbara: „— Az állami gimnáziumba? — ámul el Barbara, mint-ha nem hinne saját fülének. — A muszkák kezére adjuk a gyerekünket? Még-

hozzá egy lányt, akinek nincs szüksége sem katonai kedvezményre, se más protekcióra.” (ÉN-I. 365.).

Az ábrázolt történelem a kapitalizmus kora, mégpedig egy sajátos közép-európai változatáé. A lengyel és a magyar regényben eltérő módon viszonyulnak ezekhez a változásokhoz a birtokos nemesek köréből kiesett, kiesőben levő rétegek. Magyarországon mintha az új kor, a változások iránti felelősséget az Államnak engedték volna át: „S Tisza Kálmán érája volt ez, amikor a Hivatal, mint egy vasdéliab, kelt föl a magyar szemek előtt.” (H. 5.). Az állam adott hivatalt, üzletet, garantálta a fejlődést, „Elértük a Rendet, mely öröknek látszott...” (H. 179.) — állapítja meg az elbeszélő. A regényben ezt a pozitívista eszményt — melyet elsősorban Miska képvisel — kétfelől is támadják, Döme bácsi, aki a nemzeti függetlenség érveit ismételteti, valamint Hintáss, aki az állam mindenhatóságát rabságnak mondja, s változásokat sürget: „Magyarország egy posvány, Kárpátoktól az Adriáig! Társadalmi átalakulásra van szükségünk!” (H. 130.). A lengyel regény hőseinek maguknak kell a kapitalizmust csinálniuk, az orosz cári birodalom végvidékén, a gyarmatosító idegen hatalom ellenében Lucjan Kociell írja egy levélben sógornőjének, Barbarának: „Az ország gazdasági fejlődése? Hogyne, én is azt reméltem. De lehet-e valamilyen racionális fejlődésről szó a mi politikai helyzetünkben? Ilyen helyzetben, mikor lépten-nyomon a felsőbb hatóságok ostobaságába vagy rosszakaratába ütközöl, mintha fejjel mennél a falnak? Csak a pénzcsinálás marad hátra. Igen, ebből a szempontból elég nagy szabadságunk van.” (ÉN-I. 391.). Az „Éjjelek és nappalok” polgári pályákon szerencsét próbáló hősei úgy fogják fel, hogy anyagi gyarapodásuk valamiképpen hazájuk fölzsabadulását szolgálja. Michalina Ostrzeńska meditációjából idézünk: „...a város nem gazdag, a lengyelek közt lámpással kell olyanokat keresni, akiknek van szabad tőkéjük és bele tudnák fektetni. Azonkívül a mieink szeretik, ha más megy helyettük az első tűzbe, s csak ha a zsidónak sikerül, akkor kiabálnak, hogy vérszopók, meg ehhez hasonlókat. Márpedig itt épp az a fontos, hogy lengyel tőkével kezdjék, az minden tekintetben másképpen fest. Rögtön nemcsak üzlet, hanem hazafias cselekedet is.” (ÉN-I. 403.). A regény szereplői a pozitívista eszméknek megfelelően üzleteket indítanak, jótékonyági akciókat szerveznek, aggmenhelyet, könyvtárat stb.

Igazi nagy társadalmi mozgalmat nem mutat be Babits regénye, 1905 forradalmi eseményei a lengyel területeken viszonylag jelentős terjedelmet kapnak az „Éjjelek és nappalok”-ban, az iskolasztrájtól kezdve a cselédség mozgalmáig és a lengyel munkások fellépéséig. Lengyelországban érezhetően az erjedés ideje az 1914 előtti időszak, társadalmi és nemzeti forradalom szelei fújnak. Dąbrowska regényében megjelennek a lengyel nemzeti mozgalom dilemmái, az emigrációtól a társadalom különböző rétegeiig. Magyarországon mindenekelőtt Imre „érzelmi iskoláit” nyomon követve ismerjük meg az új eszméket, a társadalom alapvető problémáit, tehát mintegy áttételesen. A szocialista eszmék mindkét regény világában fontos szerepet játszanak. „Imrus természetesnek találta, hogy minden igaz és művelt ember szocialista.” (H. 432.) — olvassuk a „Halálfiat”-ban. De itt inkább eszmék vállalásáról van szó, mint a lengyel regényben. Ott Marcin, Agnieszka férje a külföldi lengyel szocialista mozgalom egyik vezetője, s Angliában tudatosan készülnek — beleértve a katonai kiképzést is — a társadalmi és nemzeti harcra. A lengyel szocialista mozgalom — nem kevés küzdelem után — kialakította a két törekvés következetes egyesítését. Amikor Marcin agitátorként érkezik Kaliniec-

be, a gyűlésre való fölkészülés közben így fogalmaz: „Az értelmiség előtt nem kell a hazafias vonatkozásokat hangsúlyozni. Van benne ebből elég. Inkább a társadalmi kérdés fenyegető voltát kell hirdetni. Viszont a fűrészmalomban meg a téglagyárban a nemzeti öntudatot kell fölébreszteni. Csak a dolgozó tömegek lehetnek a felkelések ideológiájának örökösei.” (ÉN-II. 127.). A „Halálfiak”-ban mintha Magyarország vakul és tehetetlenül haladna az apokalipszis felé, nemzeti és társadalmi kérdések mintha egymással nem lennének kapcsolatban.

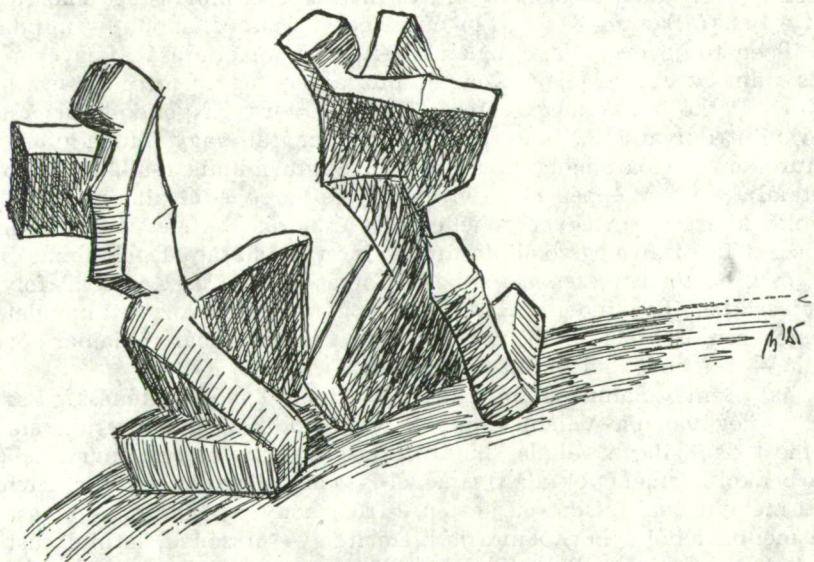
A két regényben igen fontos része az ábrázolt világnak a haza sorsa, a nemzeti dilemma. Magyarországnak egyértelműbbek a földrajzi határai: „A nagy falon, az ügyvédi iroda ajtaja mellett, óriási mappa van kiakasztva, amelynek különös kerekességű színes feltja már korán a gyermek agyába festődött: a foghíjserű csorbával fenn a közepén, és a terpedt halfarokkal lenn balról.” (H. 29.), nem világos viszont a szereplők tudatában az Ausztriához fűződő viszony. Lengyelország államjogilag-politikailag nem létezett a jelenben, viszont eszméjét átadják a fiatal nemzedéknek, célként létezik, 1914-ben már katonaságot is (Pilsudski szocialista mozgalma keretében) szerveznek számára. A magyar—osztrák ellentét Babits regényében elsősorban Döme bácsi fejtegetéseiben jelenik meg, néha a függetlenségi párt délibábos frázisainak köntösében. Az orosz—lengyel ellentét meghatározó Barbara ifjúkorára, az egész kalinieci közegére, Dąbrowska regényében találkozunk a lengyelek orosz komplexusával, ahogy például a gimnazista Agnieszka töpreng: „Valami dacos, beteges kíváncsiság húzta őt az orosz irodalom alkotásaihoz, melyeket a gimnázium könyvtárából vett ki. S — szinte még gyötrelmének növelésére — valami ellenállhatatlan varázs szívárgott feléje ezekből a könyvekből, úgy élt benne, mint akit megbűvöltek” — mintha a regényhősök kérdeznék tőle: „Miért gyűlölsz bennünket?” — mire így kérdez vissza: „És ti miért nyomtok el bennünket?” (ÉN-I. 741.).

Érdekes párhuzama a két regénynek a felemás közép-európai polgárosodásban a zsidóság szerepének érzékeltetése. A toleráns lengyel és magyar hagyomány mellett megjelennek az asszimiláció dilemmái is. Sem Babits, sem Dąbrowska nem kerülte meg a kényes kérdéseket, a kulturális hagyomány különbségeit. A „Halálfiakban” a nemesi és polgári zsidó közeg találkozása Döme bácsi és Schapringerék kapcsolatában, az úri középosztály előítéletes sztereotípiáiban jelenik meg, és nem utolsósorban Imrus és Rosenberg barátságában. A „Halálfiak” elbeszélője így mutatja be Imrus újdonsült barátját: „Rosenberg azonban nem is volt akárki: valóban eszes és derék fiú volt, tele fájának nyugtalan idealizmusával, erős ösztönnel a kultúra iránt, s azzal a gondolkodásbeli szabadsággal, melyet keresztény ember nálunk ritkán ér el.” (H. 433.). Nem tanulság nélkül való, hogy akadtak, akik Babitsot antiszemitanak, illetőleg akik filoszemitának tartották a „Halálfiak” alapján. Pedig Imrus és Rosenberg barátságának üzenete félre nem érthető: „S a két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve s csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és a kultúra nevében.” (H. 433.). A lengyellé váló zsidók kínjait érzékletesen festi regényében Dąbrowska. A Lausanne-ban tanuló Michał Nussenről olvashatjuk: „Nem bírta az üzleti környezetet, melyből származott, s szemmel láthatólag szenvedett a zsidósága miatt. Agnieszka ezt onnan vette észre, hogy sajtatos, becsmérlő humorral kezelte ezt a kérdést: túlzott bohóckodással hangsúlyozta zsidó tulajdonságait, szellemieket és testieket egyaránt,

s inkább maga gúnyolta ki azt, amiről nem akarta mások gúnyos megjegyzéseit hallani.” (ĒN-II. 216.).

Kaliniec környékén nem voltak nemzetiségek, így ez a probléma csak Babits regényében jelenik meg. Érezhetően Magyarország 1920-as tragédiájának perspektívájából. Ne feledjük, hogy az író ennek az évnek a júliusában kezdett a „Halálfiái” problematikájával foglalkozni, alig egy hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után. Elsősorban a magyar középosztály értetlensége derül ki a regényből. Sem az idősebb, sem a fiatalabb nemzedékek nem látták ezt a súlyos problémahalmazt. „De Döme és Miska politikai viták közben sem gondoltak a nemzetiségekre: azok barbár, s politikailag iskolázatlan fajták, nem méltók az aranybulla nemzetéhez. Alapjában helyes volt keményen bánni velük; kis ügyeik csak zavarták a magyar igazság nagy küzdelmeit.” (H. 297.). Imrusról állapítja meg az elbeszélő: „Az ifjú európeér azonban nem volt hajlandó komolyan venni a Balkánt és a nemzetiségeket. Barbár, műveletlen tömeg ez, amely kultúránk előtt úgysem állhatna meg.” (H. 503.). A kérdés súlyát azután Erdővárott kell látnia a fiatal tanárnak, Imre úgy látja, a nemzeti konkurrenciának a kultúra területén kell megtörténnie, nemzetfogalma elsősorban a minőség elvén alapul. Az író bemutatja az Epilógusban a nemzetiségi konfliktust a maga teljes élességében, a kormánypárti képviselőjelölt látogatása után Bethlenben a csendőrök a román tömeg közé lőnek. Nem ad felmentést az államhatalomnak, a történelmi katasztrófa bekövetkezésének okai között pontosan látja a magyar vezetőrétegek felelőtlenségét, tudatlanságát a nemzetiségi kérdéstről.

A regénybeli lengyel és magyar társadalmi-történelmi panoráma joggal keltheti föl az utódok érdeklődését, a Dąbrowska és Babits által az „Éjjelek és nappalok”-ban, illetőleg a „Halálfiái”-ban megélt történelem egy-egy lehetséges variánsa ama „valódinak”, érvényes „olvasatok”, amelyeket érdemes figyelembe venni a múlt rekonstruálása során.

BELICZAI MÁRIA RAJZA